

ŞAMAXIDA MÜSƏLMANLARA QARŞI SOYQRIMININ TƏŞKİLİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Eldar Hacıyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

hacieldar55@gmail.com

Açar sözlər: mütləqiyyət, qaraguruhçu, Qəza İcraiyyə Komitəsi, Milli Şuralar, Şəhər Duması

Məqalədə Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsindən sonra Şamaxı qəzasında və şəhərində yaranan siyasi vəziyyət, “Daşnaksütyun” partiyası, Erməni Milli Şurasının Bakıdakı bolşeviklərlə olan gizli cinayətkar birliyi və onun Şamaxının müsəlman əhalisi üçün faciəli nəticələri arxiv materialları və tarixi mənbələr əsasında işıqlandırılmışdır. Müəllif 1918-ci ilin mart- iyul aylarında Şamaxı şəhərində və qəzada baş verən ictimai-siyasi hadisələri təhlil edərək Erməni Milli Şurasının müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi təxribatlarla bərabər, bu təxribatların arxasında gizlənən məkrli məqsədləri də göstərmişdir.

Məqalədə həmçinin “Şamaxı Müsəlman Milli Şurasının,” “Şirvan Tələbələr Birliyinin” fəaliyyəti, Şamaxının görkəmli simalarının qırğın və talanların qarşısını almaq üçün etdikləri cəhdlər faktlar əsasında göstərilməklə bərabər, onlara elmi münasibət bildirilmişdir.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ ГЕНОЦИДА ПРОТИВ МУСУЛЬМАН В ШЕМАХА

Эльдар Гаджиев

Ключевые слова: самодержавия, черносотенцы, Уездной Исполнительный Комитет, Национальные Советы, Городская Дума

В статье освещается политическая обстановка Шемахинском уезде. Одновременно на основе архивных и исторических фактов показывается преступное действие партии «Дашнакцутюн», «Армянского Национального Совета» с большевистской партией против мусульманского населения уезда и города. Анализируя общественно-политические события происходившие в городе Шемахи и в уезде в марте-июле 1918 года автор показал провокации совершенные Армянским Национальным Советом против мусульманского населения. А также коварные цели скрывающиеся за этими провокациями.

В статье на основе фактов и научного подхода показана деятельность «Шемахинского Мусульманского Национального Совета», «

Ширванского Студенческого Союза», а также усилия видных деятелей Шемахи по предотвращению массовых убийств и грабежей.

ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF GENOCIDE AGAINST MUSLIMS IN SHAMAKHI

Eldar Hajiyev

Key words: *absolutism, black bandit, Accident Executive Committee, National Councils, City Duma*

In the article, the political situation in Shamakhi district and city after the overthrow of absolutism in Russia, The "Dashnaksutyun" party, the secret criminal association of the Armenian National Council with the Bolsheviks in Baku and its tragic consequences for the Muslim population of Shamakhi are highlighted on the basis of archival materials and historical sources.

Analizing the socio-political events that took place in the city of Shamakhi and the provinces in march-july 1918, the author showed the provocations committed by the Armenian National Council against the muslim population, as well as the insidious goals hidden behind these provocations.

In the article, the activities of the "Shamakhi Muslim National Council", "Shirvan Students Union" and the efforts made by the prominent figures of Shamakhi to prevent massacres and looting are shown on the basis of facts and a scientific attitude was given to them.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsi və Müvəqqəti Hökumətin yaradılması xəbəri mart ayının 2- də Şamaxıya da çatdı. Qaraguruhçu qüvvələr istisna olmaqla geniş əhali kütləsi bu xəbəri sevinclə qarşıladı. Şəhərdə və qəzada İcraiyyə Komitəsi yaratmaq məqsədi ilə martın 6-da seçki keçirildi. Nəticədə 19-nəfərdən ibarət Qəza İcraiyyə komitəsi seçildi. Komitəyə seçilənlərin 8 nəfəri ruhani, 4 nəfəri tacir, 3 nəfəri məmur, 2nəfəri hüquqşünas-məhkəmə vəkili, 2 nəfəri isə Şəhər Dumasının üzvü idi. İcraiyyə Komitəsinin sədrliyinə I Dövlət Dumasının üzvü olmuş Məmməd Tağı Əlizadə seçildi.[1] İctimai-siyasi həyatda yaranan canlanma Şamaxı qəzasında da Milli Şuraların yaranmasına şərait yaratdı. Bunlardan Şamaxı Müsəlman Milli Şurasını, Erməni Milli Şurasını, Şamaxı Şəhər Rus Cəmiyyəti Komitəsini, "Şirvan Tələbələr Bürosunu" göstərmək olar. Bundan əlavə Azad bəy Qocamanbəyovun rəhbərlik etdiyi Şəhər Qəza Komissarı vəzifəsi və Əsgər və fəhlə Deputatları Soveti yaradıldı. Nəticədə Bakıda olduğu kimi Şamaxıda da iki hakimiyyətliliyə bənzər vəziyyət yarandı.

Şamaxı Ərzaq Komitəsinin komissarı Atabekyanın təxribatçı fəaliyyəti nəticəsində şəhərdə ərzaq böhranı yarandı. Yoxsul əhali arasında ölüm halları

baş verdi. Təxribatı daha da dərinləşdirməyə can atan Erməni Milli Şurası və “Daşnaksütyun” partiyası şayələr yaydı ki, güya azərbaycanlılar “xristian əhalini qırmağa” hazırlanırlar və ona görə də taxılı anbarlarda gizlədiblər. Bu təxribata ilk olaraq Şamaxı Fəhlə-əsgər deputatları Soveti inandı. Fəhlə-əsgər Deputatları Soveti həmin günlərdə ermənilərin simasında özlərinə müttəfiq qazandı. Bu müttəfiqlik ermənilərin müsəlmanlara qarşı daha aqressiv olmalarına təkan verdi.

1917-ci ilin sonlarına doğru qəzada əsasən müsəlmanlardan ibarət quldur dəstələri peyda oldu. Onlar milliyyətdən asılı olmayaraq insanları qarət edir, öldürürdülər. Ermənilər isə baş verən hadisələrdə bütün müsəlmanları günahlandırırtdılar. Şamaxı İcraiyyə Komitəsində qəzada asayişə nəzarət etmək üçün azərbaycanlılar, ruslar, ermənilər və molokanlardan ibarət milis dəstələrinin yaradılması ilə bağlı məsələ müzakirə edildi. Erməni nümayəndələri yaradılacaq batalyonun ancaq ermənilərdən ibarət olmasını təkid etdilər. Bu müsəlmanlar tərəfindən etirazla qarşılananda erməni əsgərləri silahlarını götürüb batalyonu tərk etdilər. Belə olanda Qəza Komissarı yanında Tərhan bəy Əliyərbəyovun rəhbərliyi altında xüsusi səlahiyyətə malik milis rəisi vəzifəsi yaradıldı.[2] Nəticədə Kürdəmir və Şamaxı arasında fəaliyyət göstərən quldur dəstələri dağıdıldı.

Məkrli məqsədlərini həyata keçirməyə can atan ermənilər və molokanlar Şamaxını tərk edən rus qarnizonunun yerində öz silahlı dəstələrini yaratmaq qərarına gəldilər. Müsəlmanların bu qarnizona daxil olmalarının qarşısını almaq üçün komandaya hərbi dən ehtiyata buraxılanların qəbul edildiyini elan etdilər. Məlum olduğu kimi ali silkin nümayəndələri istisna olmaqla azərbaycanlıları hərbi xidmətə çağırırdılar. Yaranmış vəziyyətdən təşvişə düşən qəzanım azərbaycanlı nümayəndələri Cənubi Qafqazın hakimiyyət dairələrinə müraciət edərək yaradılan qarnizonda təmsil olunmaları barədə razılıq aldılar. Kazarmada yerləşən erməni əsgərləri azərbaycanlı əsgərləri incidir və silah sursat oğurluğu ilə məşğul olurdular. Azərbaycan kəndliləri ermənilərin oğurladığı iki furqon silahı Ağsu kəndi yaxınlığında onların əlindən almışdı. Vəziyyətin gərginləşməsinə imkan verməmək üçün şəhər idarəsinin başçısı Teymur ağa Xudaverdiyev erməni və müsəlman əhalinin nümayəndələrinin yığıncağını topladı. Yığıncaqda çıxış edən Azad bəy Qocamanbəyov, Asəf Şıxlıbəyov, axund Cəfərqulu və b. bildirdilər ki, erməni əhalisi tərəfindən müsəlmanlar üçün heç bir təhlükə yoxdur. Burada fikir ayrılıqlarını və ziddiyyətləri danışıqlar yolu ilə həll etmək üçün Millətlərarası Şura yaradıldı.[3]

1918-ci il yanvarın əvvəllərində 12 furqon silah-sursatın Bakıdan Şamaxı ermənilərinə göndərilməsi barədə məlumat əldə olundu. Məsələni müzakirə edən Milli Şura qərara aldı ki, həmin furqonların ikisi Müsəlman Komitəsinin simasında azərbaycanlılar üçün ayrılınsın. Milli Şura karvanın qabağını kəsmək istəyən Mərzə kəndlilərini inandırdı ki, bu silahlar müsəlmanlara qarşı

işlənməyəcək. Nəticədə müsəlmanlar aldandılar, silahlarerməni və molokan kəndlərinə daşındı.[4]

1918-ci ilin fevralın birinci yarısında Bakıdan Şamaxı Misəlman Komitəsinə və Şamaxı Erməni Komitəsinə daxil olan teleqramlarda bildirilirdi ki, erməni əsgərlərindən ibarət dəstə Şamaxı istiqamətində hərəkət edir. Sonralar məlum oldu ki, həmin dəstə Padar yarımstansiyasında qatardan düşərək çol yolu ilə dağlarda yerləşən erməni kəndlərinə tərəf getmişdir. Dəstə Bico kəndi yaxınlığından keçəndə kənd əhalisi danışıqlar aparmaq üçün ağsaqqallaqrdan bir neçəsini göndərdilər. Lakin həmin adamlar ermənilər tərəfindən öldürüldülər. Kənd əhalisi ilə bir qədər atışdıqdan sonra ermənilər kənddən uzaqlaşdılar. Bico hadisələri Şamaxının müsəlman əhalisi ilə ermənilər arasında birinci silahlı toqquşma oldu.[1] Bu hadisə Şamaxı qəzasının müsəlman əhalisi arasında güclü qəzəb doğurdu. Açıq toqquşma Şamaxının erməni liderləri üçün də arzuolunmaz idi və onlar müsəlmanlara qarşı gözlənilməz hücumla üstünlük verirdilər. Bakı və Şamaxıda baş verən hadisələrin xronologiyası sübut edir ki, baş verən hadisələr bolşevik-daşnak ittifaqının vahid planı və senarisi əsasında həyata keçirilmişdir. 1918-ci ilin ikinci yarısında Bakıdan Şamaxıya gəlmiş “Hümmət” və “Müsəvat” partiyalarının nümayəndələrinin Teymur bəy Xudaverdiyevə anladığı fikrimizi təsdiqləyən sübutdur. Həmin dövrdə Bakıdan göndərilən 1200 nəfərlik silahlı erməni dəstəsi Şamaxını tutduqdan sonra Göyçaya hərəkət edib oradakı erməni dəstələri ilə birləşməli, sonra Ərəş qəzasından keçib Nuxanı tutub möhkəmlənməli, Bakıdan Yevlaxa gəlməli olan zirehli texnikanı gözləməli idi. Yalnız bundan sonra hər iki dəstə müsəlmanların başlıca dayağı olan Yelizavetpola doğru hərəkət etməli idi.[5]

Həmin dəstə ilə görüşüb, onların məqsəd və məramlarını aydınlaşdırmaq, əllərindəki silahları Şamaxı qarnizonuna təhvil verməli ilə bağlı danışıqlar aparmaq üçün azərbaycanlılar və ermənilər tərəfdən yaradılan birgə nümayəndə heyətinin Qozluçayda görüşü oldu. Görüşdən qayıdan nümayəndə heyəti şəhər müftisinin evində yığıncaq keçirdi. Yığıncaqda çıxış edən erməni yepiskopu Baqrat bildirdi ki, bu silahlı dəstə Şamaxıya getməliymiş və onların bir hissəsi şəhərdə, digər hissəsi isə Mədrəsə kəndində yerləşməli idi. Lakin nümayəndə heyətinin təkidi ilə onlar Mədrəsə kəndinə getməyə razılıq veriblər. Baqrat eyni zamanda bildirdi ki, bu dəstə Şamaxı komissarına kömək edəcək və yolların asayişini qoruyacaqdır. O, çıxışında dəstənin erməni və rus rəhbərlərinin Şamaxının müsəlman əhalisinə olan açıq nifrətlərindən bir kəlmə də olsun demədi.

Elə həmin gün, martın 14-də [köhnə stillə] Şamaxı qarnizonunda açıq atışmaya keçən insident baş verdi. Tərhan bəy Əliyərbəyovun qarnizon komandiri təyin olunacağını eşidən erməni və rus əsgərləri silah anbarını qarət etməyə başladılar. Hər iki tərəfdən yaralananlar oldu. Vəziyyət çətinliklə nəzarət altına alındı.

Səhəri gün səhər saat 6-da ermənilər top atəşlərinin köməyi ilə Meysəri və Mədrəsə istiqamətlərindən Şamaxıya hücumla başladılar. Dörd saatlıq döyüşdən sonra ermənilər Mədrəsə kəndinə geri çəkilməyə məcbur oldular. Şəhərə qayıdan azərbaycanlı əsgərlər şəhərin yuxarı hissəsindən keçərkən erməni evlərindən onlara atəş açıldı. Azərbaycanlılar onları cavab atəşi ilə qarşıladılar. İstədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər diplomatik manevrə əl atdılar.[6] Həmin gün Şəhər qlavası Teymur bəy Xudaverdiyev arxiyepiskop Baqratdan məktub aldı. Məktubda arxiyepiskop baş vermiş faciəvi anlaşılmazlıqdan kədərləndiyini, məsələni müzakirə etmək və barışıqna nail olmaq üçün Millətlərarası Komitənin toplanmasını təklif edirdi. Yığıncaq S.Lalayevin evində keçirildi. İştirakçılar xoş münasibətlərin qorunub saxlanılmasının zəruriliyi fikrinə gəldilər və barışıq imzalandı. Müsəlmanlar ermənilərin növbəti yalanlarına inandılar və şəhərdə olan silahlı kəndlilər evlərinə dağıldılar.

Martın 18-də [köhnə stillə] Şamaxı şəhəri Mədrəsə və molokanların yaşadığı Cabanı-rus kəndləri tərəfdən top atəşinə tutuldu. Azad bəy Qocamanbəyov və gənclərə hərbi təlim öyrətmək üçün Şamaxıya gəlmiş iki türk zabiti şəhərin müdafiəsini təşkil etməklə məşğul oldular. Gündüz saat 12-yə dək erməni hücumunun qarşısını almaq mümkün oldu. Molokanların arxadan hücumu azərbaycanlılar arasında çaşqınlıq yaratdı. Bunu görə şəhərin erməni əhalisi Lüteran kilsəsi istiqamətindən keçərək müsəlmanların evlərini yandırmağa başladılar. Axşama yaxın şəhərin top atəşinə tutulması dayandırılsa da, ermənilər küçələrdə müsəlmanları öldürməkdə davam edirdilər.[6]

Gecə müsəlmanların nümayəndələri Teymur bəy Xudaverdiyevin evinə toplaşaraq qeyd-şərtsiz təslim olmaq qərarına gəldilər. Axund Cəfərqulu və həkim Sazonov qərarı ermənilərə bildirməyəcəyin şəhərin yuxarı məhəlləsinə getdilər. Səhər saat 4-də ermənilərin cavabı alındı. Onlar müsəlmanlarda olan bütün silahların ermənilərə və molokanlara təhvil verilməsini tələb etdilər. Tələb bütünlüklə yerinə yetirilsə də, daha bir neçə gün qətlər və qarət davam etdi. İsmayıl xan Ziyadxanlının bir neçə yüz süvari dəstənin başında Şamaxıya daxil olması erməni və molokanları şəhəri tələsik tərk etməyə məcbur etdi. İ. Ziyadxanlı Mədrəsədə yerləşən erməni dəstələrini də məğlub etdi. Onun dəstəsi Qozlu-Çay kəndində yaşayan molokan kəndinə gəldi və burada gizlənən erməni silahlılarının təslim edilməsini tələb etdi. Lakin Molokanlar iki gün möhlət istədilər. Vaxt başa çatanda isə erməniləri təslim etməkdən imtina etdilər. İ. Ziyadxanlının qüvvələri Qozlu-Çay kəndi üzərinə hərəkətə keçdi və tezliklə aydın oldu ki, erməni və molokanların sayı onun dəstəsindən xeyli çoxdur. Digər tərəfdən Bakıdan yeni erməni hərbi hissələrinin yaxınlaşdığı da məlum oldu. Qüvvələrin qeyri- bərabər olduğunu görə İsmayıl xan Şamaxıya çəkilərək əhaliyə bildirdi ki, ermənilərin şəhərə hücumu gözlənilir, əhali dərhal şəhəri tərk etməlidir. Əhalinin bir hissəsi əmlakını buraxıb şəhəri tərk etdi. İsmayıl xan Ziyadxanlı da şəhəri tərk etdi.[7] Lakin üç gün ərzində şəhərə

ermənilərin hücumu baş vermədi. Yaranan sakitlik şəhəri tərk edən və Kürdəmir kəndlərində məskunlaşan 3 minə qədər əhalinin Şamaxıya dönməsinə səbəb oldu. Onlar şəhərə qayıtdıqdan iki gün sonra- aprelin birinci ongünlüyündə Stepan Lalayanın və Tatavos Əmirovun silahlı qüvvələri şəhərə soxularaq müsəlmanlara qarşı qəddarlıqla qətlər törətdilər. Ermənilər qocalara, qadınlara və uşaqlara aman vermədilər.

Dövlət Dumasının üzvü olmuş Məmməd Tağı Əliyev, Axund Cəfərqulu xüsusi amansızlıqla qətlə yetirildi. Axund Cəfərqulu 400 nəfərə qədər qadın və uşağı evində və “Yuxarı Qala” məscidində gizlətməmişdi. Silahlı ermənilər onun evinə və məscidə soxularaq qadın və uşaqları öldürdülər. Məscidlərə hücum etməyin təşəbbüsçüsü olan Stepan Lalayev Şamaxıda böyüdüüyü üçün gözəl bilirdi ki, müsəlmanlar məscidləri Allahın evi saydıqlarından ermənilərin oraya hücum etməyəcəklərini düşünürlər. Amma, yanıldılar; məhz S.Lalayevin şəxsi əmri ilə əsir götürülən müsəlmanlar da məscidlərə dolduruldu, qapıları mıxladıqdan sonra binaya od vurdular. Qaçanları isə güllələdilər. Şamaxılıların iftixarı olan Cümə məscidi, Kələbazar, Şıxminas, Yuxarı Qala, İmamlı, Şapurlu, Talış, Meydanlı və s. kimi 13 məhəllə məscidi yandırıldı və dağıdıldı. Ermənilərin həyata keçirdikləri vəhşiliklərin nəticəsində iki mindən çox qadın və uşaq diri-diri odda yandırıldı.[7]

Şamaxının qarəti və dağıdılması Stepan Lalayevin türklərə olan nifrətinin bariz nümunəsi idi. 1918-ci ildə S.Lalayevin 27 yaşı var idi. Onun atası, qatı daşnakçı Balabəy Lalayev və arvadı Bakıda 1905-ci il erməni-müsəlman qırğını zamanı öldürülmüşdü. 1918-ci il martın axırlarında S.Lalayev Bakıda idi və müsəlmanlara qarşı olan qırğında fəal iştirak etmişdi. Bakıda axıtdığı qanlardan doymayan S.Lalayev Şamaxıda da ağlasığmaz vəhşiliklər törətdi. İstintaqa ifadə verən şahidlərin dediklərindən: S.Lalayev deyirdi “Bütün müsəlmanları doğramaq lazımdır. Onlardan yalnız bir neçəsini nümunə üçün sərgidə saxlamaq lazımdır”. Şamaxı soyqırımının şahidi olmuş şəxs ifadəsində deyir: “Mən öz qulaqlarımla eşitdim ki, o, ucadan qışqırıb bildirdi ki, atamın başında olan tüklərin sayı qədər müsəlman öldürməliyəm”. [7]

Qırğın və qarətlərdə Şamaxı ermənilərinin tanınmış nümayəndələri və partiya nümayəndələri çox fəal idilər. Azərbaycanlılara qarşı xüsusi vəhşilikləri ilə fərqlənən ermənilərdən poçt-teleqraf idarəsinin rəisi Arşak Gülbəndov və onun zabit oğlunu, Şamaxı qəza rəisinin keçmiş köməkçisi Qavriil Qaraoğlanov, aptek sahibi Mixail Arzumanovu Keçmiş qəza komissarı Atabekovu, keçmiş pristav Xaçanovu, və b. göstərmək olar. Bu adamların hər biri yerli silahlı erməni dəstələrinə rəhbərlik etmişdi. Müsəlmanlar tərəfindən parlamentyor kimi danışıqlara getməyə razılıq vermiş həkim Sazonov öz ifadəsində bildirmişdi: “ Mən zorakılığın yolverilməz olduğunu ermənilərə bildirərək dedim ki, kartın üzü dönə də bilər, ermənilər özləri bu gün müsəlmanların düşdükləri vəziyyətə düşə bilərlər. Poçt-teleqraf idarəsinin

rəisinin oğlu Gülbəndov və keçmiş pristav Xaçanov üstümə qışqıraraq dedilər ki, müsəlmanlara aman yoxdur, onların hamısını məhv etmək lazımdır”.

Şəhərin rus sakinlərinin verdikləri ifadələrdən məlum olur ki, ermənilər müsəlmanları müdafiə edən, onlarla yaxın münasibətlər saxlayan, hətta ərzaq almaq üçün müsəlman məhəllələrinə düşən xristianlara da düşmən münasibət bəsləmiş, hətta onları güllələmişdilər.

Şamaxı hadisələrində erməni yepiskopunun xüsusi rolunu həm müsəlman, həm də xristian əhalidən olan şahidlər qeyd edirlər. Onların hamısı Baqratı müsəlmanlara qarşı çıxan ermənilərin ideya rəhbəri hesab edirdilər. Baqrat erməni xislətinə uyğun olan siyasət yeridərək müsəlmanlara qarşı törədilən cinayətlərin həm ilhamçısı, həm də ideya rəhbəri olmuşdur. Baqrat baş vermiş qanlı cinayətlərin sonrakı məsuliyyətindən xilas olmaq üçün özünü el gözündə kənara çəkmiş, hətta müsəlmanların xilaskarı rolunu oynamağa cəhd göstərmişdir. Baqratın sözlərinə görə Bakı erməniləri 20 min müsəlmanın həyatını xilas etmişdir. Baqratın bu sözləri 1918-ci il sentyabrın 15-də türk-azərbaycan ordusu Bakıya daxil olduqdan sonra, şəhərdə qisas almaq hissi ilə yanan azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında yeni toqquşmalar baş verdiyi zaman deyilmişdi.

Bakıda sentyabr hadisələri ilə bağlı Baqrat artıq yeni bir rolda çıxış edir və o, müsəlmanları erməni xalqına qarşı törədilən cinayətlərdə ittiham edərək bildirir ki, ermənilərə qarşı törədilən qanlı hadisələr şeytancasına əvvəlcədən düşünülmüş və soyuqqanlıqla həyata keçirilmişdir.

İndi Şamaxı qəzasında erməni millətçilərinin həyata keçirdikləri vəhşilikləri, bütöv bir xalqa qarşı törədilən genosidi nəzərdən keçirək. 1918-ci ilin əvvəlləri üçün Şamaxı qəzasında 229 kənd var idi. Onlardan 196-sı azərbaycanlı, 21-i erməni 11-i rus-molokan, 1-i yəhudi kəndi idi. İki kəndin- Mirikənd və Talış Məlikməhəmməd kəndinin əhalisi qarışıq idi. Şamaxı qəzasında qarət və qırğınlar Şamaxı şəhəri ilə eyni vaxtda; 1918-ci il martın axırlarından iyulun ortalarına qədər davam etmişdir. Bütün bu dövr ərzində qəzada 110 azərbaycanlı kəndinin əhalisi erməni və molokanlar tərəfindən kütləvi zorakılığa məruz qalmışdır. 110 müsəlman kəndindən beşi; Qələyibuğurt, Quruzma, Məlhəm, Yuxarı Çağan və Aşağı Çağan insan tələfatına məruz qalsalar da dağıntı və yanğınlara məruz qalmamışdır. Elə kəndlər var idi ki, bütün əhalisinin üçdə biri məhv edilmişdi. Məsələn Navahı kəndində 955, Dilməndə 585, Qubalı Baloğlan kəndində 535, Ağsu kəndində 500, Bağırılıda 370, Tircəndə 360 və s. dinc sakin öldürülmüşdü. Dağlarda, meşələrdə, çöllərdə yaşamağa məcbur olan insanlar soyuqddan, aclıqdan və xəstəliklərdən kütləvi şəkildə tələf olmuşdular. Belə ölənlərin sayı Şamaxı qırğını zamanı ölənlərin sayından xeyli çox idi.[8]

Şamaxı qəzasının müsəlman kəndlərinə həm də küllü miqdarda maddi ziyan dəymişdi. Həmin kəndlərin əhalisi iri və xırda buynuzlu mal-qaranı, ev

əşyalarını itirməklə bərabər yaşadıkları evlərdən də məhrum olmuşdular. Məsələn Ağsu kəndində 500 evdən 4-ü, Mərzəndigə və Tağlabiyan kəndlərində 80 evdən 10-u, Bəklə kəndində 50 evdən 8-i salamat qalmışdı. Nabur kəndində 280 evdən 200-ü yandırılaraq dağıdılmışdı.

Düzənlikdə yerləşən Abdulan polis sahəsinə daxil olan kəndlər və dəmir yol stansiyasının yaxınlığında yerləşən Hacıqabul, Pirsaat və Navahı kəndləri qəflətən erməni qoşunlarının hücumlarına məruz qalmışdılar. Yüzlərlə itki verən bu kəndin əhalisi Kür çayını üzüb Cavad qəzasına keçməklə canlarını qurtara bildilər. Abdullan polis sahəsində 1918-ci ilin martın axırlarından – iyun ayına qədər kəndlər qarət və dağıntılara məruz qaldı. Meyniman, Bicov, Çaylı Ağakışibəy, Rəhimli və s. kimi kəndlər iki dəfə, Ovçulu, Mərazəli, Sərdəgar kimi kəndlər isə üç dəfə qarətə məruz qaldı.[8]

Şamaxı qəzasının Muğanlı, Göylər, Navahı, Şorbaçı, Sərdəgar və s. kimi kəndlərinin əhalisi erməni quldurlarına qarşı mərdliklə vuruşdular Hətta ermənilərin birinci hücumunu bir çox kəndlərdə dəf edə bildilər. Məsələn, Muğanlı kənd sakinləri beş gün ərzində Mirikənd, Zəhri və Sagiyan kəndlərindən hücum edən silahlı erməni dəstələrinin qarşısını aldılar. Hücumda erməni kəndlərinin 60 yaşına qədər bütün kişiləri iştirak edirdi. Yalnız beşinci gün Novo-Dmitriyevkadan molokanların arxadan zərbə endirmələri müdafiəçilərin müqavimətinin qırılmasına səbəb oldu.

Ermənilərə qarşı mərdliklə müqavimət göstərən kəndlərdən biri də Göylər kəndi olmuşdur. Bu kəndin sakinləri birinci hücum zamanı erməni silahlı dəstələrini məğlub edərək kənddən qovub çıxarmışdı. Lakin ikinci hücum zamanı ermənilərin köməyinə molokanların gəlməsi və hücum edənlərin sayca dəfələrlə çox olması sakinlərin ev-eşiklərini ataraq kənddən qaçmalarına səbəb oldu. Kənddə olan 400 evdən 200-ü yandırıldı və kəndin 2800 nəfərlik əhalisi yarıbayarı azaldı.[8]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şamaxı qəzasının iki kəndində müsəlmanlar və ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar. Mirikənddə 18 erməni, 17 müsəlman evi var idi. Erməni silahlı dəstələri kənddə yaxınlaşanda kəndin erməniləri müsəlmanları müdafiə edərək silahlı dəstəni kəndə hücum etməmək üçün dilə tutdular. Lakin kəndin müsəlman əhalisi ermənilərin digər müsəlman kəndlərində törətdikləri vəhşilikləri eşitdikdə başa düşdülər ki, həmkəndliləri olan ermənilərin onları müdafiə edəcəklərinə ümid azdır. Kəndin azərbaycanlı ailələri qonşu Mədrəsə ermənilərini şübhələndirməmək üçün əmlaklarını və mal-qaralarını götürmədən hissə-sissə kəndi rərk edib Suraxanı kəndinə sığınmışdılar. Səkkiz gündən sonra Mirikənddən Şamaxıya gələn həmkəndliləri onları geri qayıtmaq üçün dilə tutdu. Nəticədə 19 nəfərdən ibarət bir neçə ailə geri qayıtdı. Ermənilər bu ailələrin hamısını məhv etdilər, əmlaklarını isə qarət etdilər. Qeyd olunduğu kimi Şamaxı qəzasında qarət və talanlar islam-türk ordusu gələncə qədər davam etdi.[9]

Beləliklə, 1918-ci ilin mart-iyul aylarında Şamaxı qəzasının 100 kəndi yandırılaraq dağıdılmış, 110 kəndin əhalisi isə erməni-molokan quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalmışdır.[10]

Kənd sakinlərindən hücumlar zamanı və əsirlikdə ölənlərin sayı ümumilikdə 10341 nəfər olmuşdur ki, onların da 4359 nəfəri qadınlar və uşaqlar olub. Şamaxı qəzasında müsəlman sakinlərin əmlakına dəyən zərər isə yalnız qeydiyyatla alınmış faktlara əsasən 607 167 420 rubl olmuşdur. İnsanlara vurulan mənəvi-psixoloji zərbənin miqyası isə müqayisə olunmaz dərəcədə idi.[11]

Ədəbiyyat:

1. Рустамова-Тогиди С. Шемаха. Март-июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах. Т.1, Баку,2013.
2. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı genosidi. Bakı, 2003.
3. ARDTA, Fond 1061, siyahı 1, iş 107, vərəq 3.
4. Yenə orada, fond 1061, siyahı 1, iş 107, vərəq 57.
5. Yenə orada, iş 107, vərəq 63.
6. Yenə orada, iş 109, vərəq 75.
7. Yenə orada, iş 105. Vərəq 80-85
8. Yenə orada, iş 106, vərəq.26.
9. Muradov M. A. Çar Rusiyasının Azərbaycana köçürmə siyasəti.Bakı, 1994.
10. Байков Б. Л. Воспоминания о революции в Закавказье- Архив русской революции. М., 1991, Т.9.
11. ARDTA, фонд 1061, siyahı 12, iş 87, vərəq 22.